

ПРАБЛЕМА РАЗМЕЖАВАННЯ ПАТЭНЦЫЯЛЬНЫХ І АКАЗІЯНАЛЬНЫХ СЛОЎ

Самсонава Маргарыта Аляксандраўна

аспірант кафедры агульнага і славянскага мовазнаўства
ўстановы адукацыі «Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А. А. Куляшова»

(г. Магілёў, Рэспубліка Беларусь)

*У артыкуле прыводзяцца розныя погляды навукоўцаў на праблему
размежавання патэнцыяльных і аказіянальных слоў. Разглядаюцца
агульныя і адметныя рысы аналізуемых адзінак з пункту гледжання
прыкмет аказіянальнага слова.*

Важнай праблемай у тэорыі аказіянальнасці з'яўляецца пытанне размежавання аказіянальных і патэнцыяльных слоў. Для абазначэння нестандартных новаўтварэнняў некаторыя аўтары выкарыстоўваюць тэрмін "патэнцыяльныя словы". У адных выпадках гэты тэрмін абазначае адзінку тоесную, але не роўную аказіянальнаму слову, у другіх ён выступае сінонімам тэрміна "аказіяналізм".

Некаторыя даследчыкі (А. А. Земская, У. С. Гімпялевіч, М. У. Калніязай, Э. Ханпіра, І. П. Казейка, С. Д. Купрадзэ і інш.) размяжоўваюць аказіянальныя і патэнцыяльныя словы. Апошні тэрмін упершыню характарызуе Р. В. Вінакур: "У кожнай мове, побач з агульнаўжывальнымі ў паўсядзённай практыцы словамі, існуюць, акрамя таго, свайго роду "патэнцыяльныя словы", якіх фактычна няма, але якія маглі б быць, калі б таго захацела гістарычная выпадковасць" [1, с. 15].

На думку А. А. Земскай, патэнцыяльныя словы патрабуюць асобнага вывучэння, таму што для іх характэрныя прадуктыўныя словаўтваральныя тыпы. Даследчыца лічыць, што патэнцыяльныя і аказіянальныя словы з'яўляюцца антыподамі і ўяўляюць два полюсы словаўтварэння, прычым "першыя з'яўляюцца рэалізацыяй законаў словаўтварэння, другія – парушэннем гэтых законаў" [2, с. 249].

Э. Ханпіра прыводзіць наступнае аказіянальнага слова: “Аказіянальнае слова – гэта невядомае мове слова, утворанае па моўнай малапрадуктыўнай або непрадуктыўнай мадэлі або па аказіянальнай (маўленчай) мадэлі і створанае як з мэтай звычайнага паведамлення, звычайнай намінацыі, так і з мастацкай мэтай” [7, с. 248–249]. Патэнцыяльныя словы, як і аўтарскія, належаць маўленню і не замацаваны ў лексічным складзе мовы, але ўтвараюцца па найбольш прадуктыўных мадэлях словаўтварэння: “Патэнцыяльнае слова – гэта слова, якое можа быць утворана па моўнай мадэлі высокай прадуктыўнасці, а таксама слова, якое ўжо ўзнікла па такой мадэлі, але яшчэ не ўвайшло ў мову” [7, с. 248]. Аўтар звяртае ўвагу на тое, што патэнцыяльныя словы могуць функцыянаваць па-за кантэкстам, у той час як аказіяналізмы, наадварот, залежаць ад яго і ствараюцца не па правілах моўнай сістэмы [7, с. 246].

Зыходзячы з асаблівасцей словаўтварэння аўтарскіх неалагізмаў, галоўным адрозненнем патэнцыяльнага слова ад аказіянальнага некаторыя аўтары (А. А. Земская, Э. Ханпіра) лічаць адпаведнасць патэнцыяльнага слова моўным заканамернасцям, бо патэнцыяльныя словы ствараюцца па ўзоры высокапрадуктыўных словаўтваральных тыпаў.

Прадстаўнікі іншага падыходу (Н. І. Фельдман, У. У. Лапацін, А. Г. Лыкаў, І. Л. Загрузная, Н. У. Чарнаброўкіна, В. А. Зразікава і інш.) лічаць падзел новаўтварэнняў на патэнцыяльныя і аказіянальныя словы немэтазгодным, адзначаючы, што і тыя, і іншыя “ўяўляюць сабой словы, якія адсутнічаюць ў моўнай традыцыі, такім чынам, тыя, якія ствараюцца ў момант маўлення, у той час як усе астатнія словы ў момант маўлення аднаўляюцца, узнаўляюцца ў выглядзе гатовых моўных адзінак” [3, с. 70–71].

Н. І. Фельдман у артыкуле “Аказіянальныя словы і лексікаграфія” выкарыстоўвае абодва тэрміны, аднак яны выступаюць як сінонімы: “Аказіянальныя словы, як правіла, будуцца па прадуктыўных тыпах словаўтварэння, а, акрамя таго, значэнне іх матывуецца і тлумачыцца кантэкстам” [6, с. 73]. Аўтар настойвае на выкарыстанні тэрміна “аказіяналізм”: “Сам тэрмін “патэнцыяльны” здаецца нам няўдалым воль чаму. З аднаго боку, аказіянальныя словы ранейшых гадоў, якія не ўвайшлі ў мову на працягу дзесяцігоддзяў, не маюць, як правіла, “патэнцый” увайсці ў яго і надалей, а значыць у гэтым сэнсе тэрмін “патэнцыяльны” да іх непрымяняльны. З іншага боку, сам па сабе, па-за кантэкстам, гэты тэрмін стварае ўражанне, што слова ўласна няма, яно толькі магчымае; між тым аказіянальныя словы на сваім месцы існуюць цалкам рэальна... Нам здаецца, што тэрмін “аказіянальныя” дакладней раскрывае іх прыроду” [6, с. 66–67].

У. У. Лапацін звяртае ўвагу на тое, што “абедзве групы ствараюцца ў залежнасці ад “выпадку”, аказіянальна” <...> “патэнцыяльныя словы нярэдка нясуць на сабе рысы адчувальнай навізны, свежасці, арыгінальнасці і іх далёка не заўсёды можна выразна адмежаваць ад індывідуальна-аўтарскіх наватвораў” [3, с. 71].

Улічваючы шматлікасць падыходаў да вызначэння сутнасці аказіянальных і патэнцыяльных слоў, іх адметных прыкмет, неабходна высветліць іх агульныя і адметныя рысы. Для гэтага звернемся да асноўных прыкмет аказіянальных слоў, якія вылучае А. Г. Лыкаў: прыналежнасць да маўлення, ненарматыўнасць, вытворнасць аказіяналізма, словаўтваральная вытворнасць, функцыянальная аднаразовасць, залежнасць ад кантэксту, экспрэсіўнасць, намінатыўная факультатыўнасць, сінхронна-дыяхронная дыфузнасць, навізна, індывідуальная прыналежнасць [4, с. 11–35]. Даследчык адносіць да аказіяналізмаў як патэнцыяльныя, так і ўласна аказіянальныя словы, супастаўляючы ўзуальныя словы з аказіянальнымі, і лічыць апошнія фактамі маўлення, што накіроўвае на магчымасць успрыняцця і патэнцыяльных слоў як фактаў маўлення. З аднаго боку, і аказіянальныя, і патэнцыяльныя словы з’яўляюцца ненарматыўнымі, паколькі і тыя, і іншыя ўяўляюць сабой словы, якія адсутнічаюць у моўнай традыцыі. З другога боку, гэтыя адзінкі валодаюць рознай ступенню ненарматыўнасці. Словы патэнцыяльныя ствараюцца па прадуктыўных словаўтваральных мадэлях, рэалізуючы тым самым дзеянне законаў словаўтварэння; аказіянальныя словы ствараюцца па малапрадуктыўных або непрадуктыўных ма-

дэлях з парушэннем словаўтваральных нормаў (з адхіленнем ад узуальных мадэляў). Аднак неабходна заўважыць, што аказіяналізмы не заўсёды ствараюцца па малапрадуктыўнай мадэлі. Яны “могуць прытрымлівацца тыпавай вытворнасці, парушаючы той ці іншы кампанент дзеяння яго схемы” [2, с. 250]. Так, у А. Разанава патэнцыяльныя словы *драўлянасць, дрэвавасць* створаны па прадуктыўным тыпе словаўтварэння адад’ектыўных назоўнікаў з суф. *-асць* з адцягненым значэннем прыкметы і ўласцінасці: *Дуб і падобны да ўсіх іншых дрэў, і адрозніваецца ад іх менавіта сваёй большай драўлянасцю, дрэвавасцю...* [5, с. 5]. Параўнаем аказіяналізмы, у якіх парушаюцца словаўтваральныя правілы, паколькі для беларускай мовы не характэрна ўтварэнне назоўнікаў з суфіксам *-асць* ад назоўнікаў і займеннікаў (чалавек → *чалавекасць*, сам → *самасць*): *Пячора – прарочыца: у яе чэраве назапашваюцца магчымасці, песціцца “чалавекасць”...* [5, с. 62]; *Яна [смага] перайначвае многае ў адзінае, імгненнае ў працяглае, гаму у магму, альфу ў амегу, пякельнае ў пекнае, смалу ў смагарды, а самасць у дух* [5, с. 27]. Такім чынам, “антыподы – словы патэнцыяльныя (рэалізацыя мадэлі) і словы аказіянальныя (парушальнікі мадэлі) – збліжаюцца” [2, с. 250].

І патэнцыяльныя, і аказіянальныя адзінкі ствараюцца ў момант маўлення, тады як усе астатнія словы ў момант маўлення ўзнаўляюцца як гатовыя адзінкі мовы. Патэнцыяльнае слова абавязкова павінна быць вытворным словам, паколькі ўяўляе сабой адносна свабодную камбінацыю некалькіх марфем. Аказіяналізмы могуць быць як вытворнымі словамі, так і невытворнымі, якія складаюцца з унікальных марфем: *Руская зіма не толькі з’ява прыроды, але і грамадскае мерапрыемства – вялікі агітацыйны “ізм”* [5, с. 144]. Патэнцыяльнае слова, утворанае па высокапрадуктыўнай мадэлі, у меншай ступені будзе залежаць ад кантэксту, чым уласна аказіянальнае слова, створанае спецыфічным спосабам. Аўтар стварае аказіянальнае або патэнцыяльнае слова ў пэўнай моўнай сітуацыі толькі адзін раз, паколькі яно перадае ўнікальнасць менавіта гэтай сітуацыі, якую, па якіх-небудзь прычынах, немагчыма было выказаць з дапамогай кананічнага слова. Экспрэсіўнасць аказіянальных і патэнцыяльных слоў носіць неад’емны характар. Такія наватворы экспрэсіўныя ўжо па сваёй прыродзе: аўтар стварае іх з мэтай выказвання сваіх пачуццяў і эмоцый, гэта значыць аказіяналізмы і патэнцыяльныя словы рэалізуюць прагматычныя інтэнцыі свайго творцы. Аказіяналізмы і патэнцыяльныя словы, у адрозненне ад узуальных слоў, не з’яўляюцца абавязковым элементам для намінацыі, аднак узнікаюць у сувязі з намінатыўнымі патрэбамі “славатворцы”. Сінхронна-дыяхронную дыфузнасць можна разумець як аднамомантнасць існавання і аказіяналізма, і патэнцыяльнага слова, бо акт нараджэння (дыяхронны момант) і акт іх функцыянальнага суіснавання з іншымі аказіянальнымі і ўзуальнымі словамі – сінхронны момант – адначасовы, аднаразовы. Аказіяналізмы і патэнцыяльныя словы захоўваюць прыкмету навізны незалежна ад часу іх узнікнення, а таксама прыкмету індывідуальнай прыналежнасці. Маецца на ўвазе прыналежнасць і аказіяналізмаў, і патэнцыяльных слоў канкрэтнаму аўтару. Менавіта таму іх часта называюць “аўтарскім наватворам”, “індывідуальным наватворам”, “індывідуальна-аўтарскім неалагізмам”.

Такім чынам, мяжа паміж аказіяналізмамі і патэнцыяльнымі словамі ўяўляецца невыразнай. Пры наяўнасці шэрагу прааналізаваных істотных разыходжанняў паміж патэнцыяльнымі і ўласна аказіянальнымі словамі такія агульныя рысы аналізуемых адзінак, як *прыналежнасць да маўлення, ненарматыўнасць, вытворнасць аказіяналізма, функцыянальная аднаразовасць, экспрэсіўнасць, намінатыўная факультатыўнасць (неабавязковасць), сінхронна-дыяхронная дыфузнасць, навізна, індывідуальная прыналежнасць* дазваляюць аб’яднаць патэнцыяльныя і аказіянальныя словы пад агульным тэрмінам “аказіяналізм”.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Винокур, Г. О. Маяковский – новатор языка / Г. О. Винокур. – М. : Сов. Писатель, 1943. – 136 с.
2. Земская, Е. А. Современный русский язык. Словообразование : учеб. пособие / Е. А. Земская. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта : Наука, 2011. – 328 с.

3. Лопатин, В. В. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1973. – 152 с.
4. Лыков, А. Г. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово) / А. Г. Лыков. – М., 1976. – 120 с.
5. Разанаў, А. С. Маланка жне, гром малоціць: вершаказы / А. С. Разанаў. – Мінск : Маст. літ., 2020. – 158 с.
6. Фельдман, Н. И. Окказиональные слова и лексикография / Н. И. Фельдман // Вопр. языкознания. – 1957. – № 4. – С. 64–73.
7. Ханпира, Э. И. Окказиональные элементы в современной речи / Э. И. Ханпира // Стилистические исследования на материале современного русского языка : сб. ст. / под ред. В. Д. Левина. – М., 1972. – С. 245–317.